

ישי לנדא

כסף הקיצוניות: על פשיזם, מודרניות וקפיטליזם

מטרתו של מאמר זה לבחון מחדש את הקשר בין הפשיזם – עד הגרסה הנציונל-סוציאליסטית הגרמנית שלו ועד בכללי – ובין המודרניות בכלל והקפיטליזם בפרט. המאמר משרטט מסגרת מושגית כללית שמאפשרת לדון בשאלות אלו, ומבקש לחרוג מן האנטינומיות המופשטות המקובלות ולהציע גישה דיאלקטית יותר. בחלקו הראשון של הדיון אני טוען שהפשיזם והקיצוניות (extremism) שלו היו תופעות מובהקות של העידן המודרני, ועם זאת התנגדו בעוז למודרניות. בחלקו השני והמסכם אציג את הטענה שהפשיזם חב חוב גדול לקפיטליזם, אפילו אם במובנים אחרים התנגד לו בלהט.

מודרניות והעידן המודרני

אפתח את הדיון בשאלה שעומדת כמדומה ביסוד רבים מן המחקרים שבוחנים את הקשר בין הפשיזם ובין ההיסטוריה המודרנית, בין שניסוחה מפורש ובין שניסוחה מרומז: האם לקחו של הפשיזם הוא שאין עוד לתת אמון במודרניות? האם לאור הפשיזם – או ליתר דיוק, לנוכח החשכה שהפיצה הטראומה שגרם – אפשר לומר שהמודרניות לא הצדיקה את הטרחה? הדברים כמובן נכונים בעיקר לתיאוריות שגורסות שיש סימביוזה בין פשיזם למודרניות; שהפשיזם כרוך לבלתי הפרד בהיגיון של המודרניות. בייחוד רבים מאנשי אסכולת פרנקפורט היו משוכנעים שהפשיזם לא היה בגדר סטייה או אתנחתה אלא שיאה המתבקש וההגיוני של ההיסטוריה המודרנית, פרי הדיאלקטיקה המעוותת של הנאורות.

בעיני תאודור אדורנו ומקס הורקהיימר לא העיד הפשיזם על התבוסה שנחלה הנאורות מידי כוחות מבחוץ אלא על פשיטת הרגל שלה עצמה. מן "העולם הנאור", הצהירו בפרוגרמטיות ב־1944, "קורנת פורענות ניצחת"². זיגמונט באומן, באופן הממשיך במידה מסוימת תיאוריות

1 מאמר זה מניח, בהתאם לדעת רוב חוקרי תולדות הפשיזם, שהנציונל-סוציאליזם הגרמני, על אף כל תכונותיו הייחודיות, היה בן למשפחה הפוליטית הפשיסטית המורחבת. למחקרים מייצגים ראו: Stanley Payne, *A History of Fascism, 1914-1945*, Madison, WI: The University of Wisconsin Press (1995); Roger Griffin (ed.), *Fascism*, Oxford: Oxford University Press (1995); Michael Mann, *Fascists*, Cambridge: Cambridge University Press (2004). לאמיתו של דבר, מאמר זה טוען שהרעילות הייחודית של הנאציזם, שחוקרים רבים הדגישו אותה, נבעה במידה רבה מן האופן הקיצוני במיוחד שבו גילם את הפשיזם.

2 Theodor W. Adorno and Max Horkheimer, *Dialectic of Enlightenment*, London and New York: Verso (1999), p. 3

כגון אלו, הגיע למסקנות דומות וטען שהתוצאה המחרידה ביותר שהגיב העידן הפשיסטי, השואה, לא הייתה בשום מובן חשוב קונטרה־מודרנית, אלא הייתה דווקא "דיירת לגיטימית בבית המודרניות"³, נצר לכמה מן החידושים המייחדים את המודרניות, בהם רציונליות אינסטרומנטלית, נטרול המוסר הטבעי, והמדינה הבירוקרטיית המודרנית הכול יכולה. בדרך דומה, גם התיאוריה הביורוקרטיית המשפיעה של ג'ורג'ו אגמבן גורסת שבזכות הנאציזם התגלתה הנטייה הסמויה של המדינה המודרנית לשליטה טוטלית וכך חשפה באופן בוטה את מה שבדרך כלל מוסתר: "מנקודת־מבט זו, המחנה [הנאצי], כמרחב הטהור והמוחלט, כמרחב ביורוקרטי בלתי־עביר [...] יופיע כפרדיגמה המוסתרת של המרחב הפוליטי של המודרניות, שאת גלגוליה ותחפושותיה נידרש ללמוד לזהות"⁴. מבקר אחר, אנצו טרוורסו, חלק על התיאוריה של נורברט אליאס שתהליך התרבות הוא אבולוציה לא־מזיקה במהותה. "הן הפצצה האטומית הן מחנות הריכוז היו חלק מתהליך התרבות", התעקש טרוורסו, "לא מגמה הפוכה או סטייה"⁵. מנקודת מבט זו לא זוכה עוד המורשת של המודרניות ושל הנאורות להערכה רבה וממליצים לנו לזנוח את דרכה ולחפש לנו חלופות, אם בדמות פוסט־מודרניזם ופוסט־נאורות, "דיאלקטיקה שלילית", השלמה פסימיסטית או נחמה ניאודתית, אם בדמותה של "מודרניות נוילה", על־פי הצעתו הקונסטרוקטיבית קצת יותר של באומן.⁶

במבט ראשון נראה סוג הביקורת הזה מבוסס ביותר. ההיסטוריה של המערב היא בלי ספק היסטוריה של אלימות. היא כוללת פרויקטים אימפריאליסטיים רבים, שקצתם כללו רצח עם. יתר על כן, פשיסטים הזכירו את עלילות הדמים האלה כדי להצדיק את ההתפשטות והתוקפנות שלהם עצמם. פשיסטים איטלקים חשבו שזו זכותה של ארצם, "אומה פרולטרית"⁷ צעירה ומקופחת שזמן רב הופלתה לרעה, להסתער על אפריקה לצד מעצמות המערב, ואילו פשיסטים גרמנים חיכו לעיתים קרובות בגלוי דוגמאות שהציבו אומות אחרות – האימפריאליזם הבריטי,⁸

3 זיגמונט באומן, מודרניות והשואה (תרגום: יניב פרקש), תל אביב: רסלינג (2013), עמ' 84.

4 ג'ורג'ו אגמבן, "הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים" [חלקים נבחרים מתוך ספרו של אגמבן] (תרגום: נמרוד אביעד ומוניקה פולק), בתוך: שי לביא (עורך), טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה, תל אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן – הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב (2003), עמ' 408.

5 Enzo Traverso, *The Origins of Nazi Violence*, New York and London: The New Press (2003), p. 153.

6 Jeffrey C. Alexander, *The Dark Side of Modernity*, Cambridge: Polity (2013), p. 2.

7 Adrian Lyttelton (ed.), *Italian Fascisms: From Pareto to Gentile*, London: Jonathan Cape (1973), p. 149.

8 גרסה של היטלר לאימפריאליזם הבריטי ראו למשל: Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Boston and New York: Mariner Books (1999 [1939]), pp. 144-145; Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932-1945*, vol. 1, Wiesbaden: R. Löwit (1973), pp. 75-76.

רצח העם שביצעו הטורקים⁹ או יחסה של ארצות־הברית לאינדיאנים של צפון אמריקה.¹⁰ אין טעם להכחיש שהפשיסטים היו במובנים רבים תלמידים להוטים של תולדות המערב ואימצו וניצלו רבים מחידושיה ומתכונותיה של תרבות המערב, החל בטכנולוגיה מתקדמת וכלה בשנאת זרים באצטלה מדעית.

עם זאת, כשבוחנים את טענותיה של המסורת הביקורתית הזאת מקרוב מתגלים בה הרבה פגמים ולקונות. ראשית, ספק רב אם – ועד כמה – אפשר לייחס את פשעי המערב ל"מודרניות", כשאפשר לטעון לחלופין שהם בגדר התקפה על המודרניות. כאן, בעקבות הסוציולוגים אולריך בק ובוב קנון, מועיל להבחין בין "המודרניות" – "פרויקט נורמטיבי שיסודו בדמוקרטיה, בשוויון ובהומניזם"¹¹ – ובין "העידן המודרני" – התקופה ההיסטורית שבה נאלץ פרויקט המודרניות להתמודד עם התנגדות עזה מצד תנועות, אידיאולוגיות וכוחות חברתיים מנוגדים: הן כוחות קיימים ותיקים, טרום־מודרניים, הן כוחות קונטרה־מודרניים שעתה זה החלו לצמות. לדידו של בק, מודרניות ומודרניזציה מתאפיינות בדינמיקה של התפשטות וכלילה (inclusion), שניכרת לדעתו בדיאלוגיות, באירוניה ובאירוניה עצמית ופועלת לערער ולשנות ודאיות והיררכיות ישנות. קונטרה־מודרניות, לעומת זאת, מתאפיינת בנטייה להדרה (exclusion), שמבקשת לעצור את הדחף הזה לשוויונות (egalitarianism), לכוון מחדש דפוסים ישנים או לקבע דפוסים חדשים.¹²

אחד היתרונות הגדולים של ההמשגה החלופית הזאת טמון בניתוח המדויק יותר של ההיסטוריה המודרנית שהיא מאפשרת; ניתוח שאינו רואה עוד בהיסטוריה המודרנית מערכת אחת מאוחדת שיש לחשוף את ההיגיון (הממאיר) המשוער שלה ולחקור כל אחד מהישגיה עד שיימצא ה"צל" המאיים שהיא מטילה. העידן המודרני נתפס תחת זאת כתקופה דינמית עתירת סתירות, שווקטורים שונים בה נדמים כבעלי מטרות מנוגדות. השקפה כזאת יכולה להסביר שינוי היסטורי, לטובה או לרעה, כתוצאה של קונפליקט ויריבות ולקראו להתערבות פוליטית ולפעילות פוליטית; ההשקפה שהמודרניות הושחתה באופן חסר תקנה, לעומת זאת, אינה מאפשרת להבחין בדינמיות כלשהי, או באפשרות לשינוי, שכן היא משתמשת במינוח שאינו מביא בחשבון סתירה והתפתחות.

- 9 ראו: Stefan Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*, Cambridge, MA, and London: Harvard University Press (2016), part 4
- 10 כפי שנידון בתוך: Carroll P. Kakel, III, *The American West and the Nazi East: A Comparative and Interpretive Perspective*, New York: Palgrave Macmillan (2013)
- 11 Bob Cannon, "Towards a Theory of Counter-Modernity: Rethinking Zygmunt Bauman's Holocaust Writings", *Critical Sociology* 42, 1 (2016), p. 50
- 12 Ulrich Beck, *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Order*, Cambridge: Polity (1997), pp. 1-5

"הצל שהיא מטילה", "הצד השני של המטבע", "הצד האפל" – כולם ביטויים שמסגירים קוויטזם (quietism) בסיסי ומסבירים מדוע כה קל למי שאוחזים בהשקפות כאלה להיכנע לייאוש ולהשלים עם המצב. על-פי התיאוריה הרואה בפשיזם את האמת של המודרניות, אין עוד אפשרות להציל דבר; על-פי התיאוריה שהפשיזם הוא קונטרה-מודרני, אנחנו בעיצומו של מאבק עז והכול עדיין פתוח.¹³

הדגשת השוויונאות הנורמטיבית והכלילה (inclusiveness) של המודרניות¹⁴ מסייעת לנו גם לפקפק בקביעה החוזרת ונשנית שהמודרניות אחראית לזוועות הרבות מספור של העידן המודרני. השיח הפוסט-קולוניאלי הרגיל אותנו לראות באימפריאליזם, בקולוניאליזם ובגזענות תוצרי לוואי של הנאורות, על פולחן התבונה והקדמה שלה, ההיבריס הפילוסופי שלה המבטא פרפקציוניזם ושליטה בטבע, והקנאות האוניברסליסטית שלה, העושה אותה לכאורה דכאנית ביחסה לאחר הלא-אירופי. אבל "הספר השחור של המערב" (שטרם נכתב) יהיה משופע במעשי זוועה שבוצעו לפני עידן הנאורות, בלי קשר אליה או בניגוד בוטה לעקרונותיה. יתר על כן, התוכן הנורמטיבי של המודרניות היה בסיס לתנועות אנטי-קולוניאליות ברחבי העולם. תנועות אלו דגלו בעצמאות לאומית, בדמוקרטיה ובזכויות אדם ועודדו התנגדות לתוקפנות של המערב.¹⁵ אומנם נכון שבמקרים רבים כובשים ונצלנים למיניהם פנו בצר להם לשיח הנאורות על קדמה ושיפור, אבל יש להתייחס להכרזותיהם בחשדנות. אנחנו נוטים לשכוח שלעשות משהו בשמו של X – כלומר להשתמש בו כמסווה נוח ותירוץ – אינו היינו הך כמו לעשות אותו בגלל – כלומר מתוך קבלה אמיתית של עקרונותיו הפנימיים ויישום ברהגנה של ההיגיון שלו. אם למשל המטרה האמיתית של התערבות צבאית הרפתקנית במדינות אחרות היא להפיק תועלת גיאופוליטית ולהשיג שליטה במשאבים חיוניים, כי אז אפשר להצדיקה – כפי שאכן עושים לעיתים קרובות – על-ידי אזכור עיקרים מקודשים כמו דמוקרטיה, הומניות או אפילו זכויות נשים. אבל רק מעטים יטענו ששימוש ציני כזה אכן נובע מדבקות כנה בערכים האלה, לא כל שכן שהשימוש בהם והשימוש בהם לרעה שוללים מהם את ערכם הנורמטיבי הכללי או הופכים אותם למטרות סוציו-פוליטיות לא-רלוונטיות.

13 להגנה על הקדמה כהליך דיאלקטי יותר מליניארי ראו גם: Denis Mäder, *Fortschritt bei Marx*, Berlin: Akademie Verlag (2010).

14 שאין לבלבל בינה ובין "מודרניזם", תופעה היסטורית ותרבותית מובחנת שהייתה מבחינות מסוימות מנוגדת בתכלית למודרניות. אהור לטענה חשובה זו בהמשך דבריי.

15 כפי שנטען, למשל, במחקרים האלה: Vivek Chibber, *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, London: Verso (2013); Timothy Brennan, *Borrowed Light: Vico, Hegel, and the Colonies*, Stanford: Stanford University Press (2014).

יש חשיבות לעובדה שהפשיסטים היו לעיתים קרובות להוטים להצביע על השימוש האינטרסנטי של יריביהם ברעיונות גזעיים. כפי שציין בפיקחות קרל שמיט, "כאשר המילה 'אנושות' נשמעת, האליטה מטילה את הפצצות שלה וההמונים מתפשים מקלט".¹⁶ הערות כאלה, אם בוחנים אותן בכלים פנומנולוגיים, אינן חסרות למרבה הצער ערך אובייקטיבי; עם זאת, הנקודה המכריעה היא שמטרתו של שמיט כאן איננה להוקיע ציניות פוליטית וכובנות דיסקורסיבית (לאמיתו של דבר, שתייהן היו בעיניו הן הכרחיות הן ראויות לכל כבוד¹⁷), אלא לציין שעצם האידיאל הוא ריק מתוכן, ואפילו הרסני. בדומה לכך, כשנחקר שמיט לאחר המלחמה, בשנת 1947, והתבקש להסביר מדוע שיתף פעולה עם משטר שרצה מיליוני בני אדם, הוא היה יכול להשיב בלי היסוס תשובה ניצחת: "גם הנצרות גרמה לרצח של מיליוני בני אדם",¹⁸ מתוך ניסיון לטשטש את ההבחנה בין אידיאל ששימש להצדיק פשעים ובין האמונה הנאצית, הרצחנית מטיבה, שהוא עצמו החזיק בה. למרבה הצער, מבקרים רבים של המודרניות, הקדמה והנאורות אינם עושים את ההבחנה הזאת בין "בשם X" ובין "בגלל X". כדי להשלים את התמונה אפשר להוסיף שהלהיטות של שמיט להכפיש אידיאלים פרוגרסיביים כמו זכויות אדם ולהציג אותם כאידיאלים דכאניים עלתה בקנה אחד עם מאמציו לטהר את שמם של פרויקטים היסטוריים דכאניים מעצם טיבם כגון הקולוניאליזם האירופי. בדברים שכתב ב־1959, למשל, קונן שמיט על ש"היום יש אירופים שמבקשים מחילה על מעשיהם ההרואיים של אבותיהם" והעלה טענות נגד הפיכתו של ה"קולוניאליזם" לטאבו "תעמולתי" הן במערב הליברלי הן במזרח הקומוניסטי.¹⁹

הפשיזם כקונטרה־מודרני

ההבחנה בין המודרניות ובין העידן המודרני תסייע לנו להציע ניתוח מדויק יותר של מקום הפשיזם בהיסטוריה המודרנית. כפי שצינו מבקריה של אסכולת פרנקפורט, נציגיה הראשיים נמנעו למרבה התמיהה מלבחון את הדרכים הרבות, המובנות מאליהן, שבהן אפשר להשתמש בנאורות כדי למתוח ביקורת על הפשיזם, או את הדרכים הברורות לא פחות שבהן ייצג הפשיזם מתקפה על הנאורות. ג'פרי הרף הדגיש את שתי נקודות העיוורון האלה במחקרו על "מודרניזם

Carl Schmitt, *Glossarium: Aufzeichnungen aus den Jahren 1947 bis 1958*, ed. Martin Tielke, Berlin: Duncker & Humblot (2015), p. 283 16

ראו למשל: Carl Schmitt, *Die Diktatur: Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, Berlin: Duncker & Humblot (2006), pp. 13-15 17

"Interrogation" of Carl Schmitt by Robert Kempner (I-III), *Telos*, 72 (1987), p. 104 18

Carl Schmitt, *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*, ed. Günther Maschke, Berlin: Duncker & Humblot (1995), pp. 582-585 19

ריאקציונריי". "הדיאלקטיקה של הנאורות", התלונן, מייחסת בטעות "לנאורות את מה שהיה לאמיתו של דבר תוצר של הבעייתיות שייחדה את גרמניה. גרמניה לא סבלה מיותר מדי תבונה, יותר מדי ליברליזם, יותר מדי נאורות, אלא דווקא מפחות מדי מכל אחד מהם".²⁰ מחברים אחרים מתחו ביקורת חריפה על ההטיה הפורמליסטית בניתוחו של זיגמונט באומן, שהתמקד בתכונות האוניברסליות של השואה, כמו השימוש בבירוקרטיה והאימפרסונליות של הפוליטיקה המודרנית, וכמעט לא נדרש לתכונות שמייחדות את האידיאולוגיה הנאצית ולעובדה שדחתה בתוקף את המודרניות הנורמטיבית ואת כוחה הפרוגרסיבי של הנאורות.²¹

כשזונחים את הפורמליזם וחוקרים את הפשיזם על שום עיקריו הפוליטיים והאידיאולוגיים מגלים שהפשיזם היה גאה לשמש בתפקיד תליין המודרניות, שייצגה בעיניו תהליך של שוויונאות הרסנית, זכויות מופשטות ואחוה בין-לאומית. תחושת השליחות של הפשיסטים – שביטאה במודע תפיסות קונטרה-נאורות – נוסחה בבירור, למשל, במאמר חשוב שפרסם בניטו מוסוליני כשמונה חודשים לפני המצעד על רומא וחוה בו שניצחון הימין – שיוצג עליידי "החולצות השחורות" שלו – על השמאל יהיה ניצחון בר קיימא. הוא היה סמוך ובטוח ש"השנים שמייד לאחר המלחמה, שבהן הגיעה הנטייה לשמאל לשיאה, היו השנים האחרונות בשלשלת שחושלה ב-1789".²² ובאופן פרוגרמטי יותר, בתוכנית רדיו ב-1933, זמן קצר אחרי שהנאצים עלו לשלטון, הכריז יוזף גבלס: "שנת 1789 נמחקת בזאת מן ההיסטוריה".²³ המחויבות הפשיסטית לשים קץ לפרויקט המודרניות השואפת לקדמה זכתה גם לייצוג סמלי: משטרים פשיסטיים או סמי-פשיסטיים רבים החליפו את המוטו המשולש של המהפכה הצרפתית, "חירות, שוויון, אחווה", בחלופות ריאקציונריות ואוטוריטריות דוגמת *Credere, Obbedire, Combattere* (להאמין, לציית, להילחם) של הפשיזם האיטלקי, *Deus, Patria e Familia* (אלוהים, מולדת ומשפחה) של שלטון סלאור בפורטוגל, ו-*Travail, famille, patrie* (עבודה, משפחה, מולדת) של משטר וישי. באומן מסתמך על כמה סממנים המעידים לכאורה על ההתאמה של המודרניות לפשיזם.

20 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press (1998), p. 234

21 Cannon, "Towards a Theory"; Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven: Yale University Press (2002), pp. 70–86; Marsha Healy, "The Holocaust, Modernity and the Enlightenment", *Res Publica* 3, 1 (1997), pp. 35–59; Gillian Rose, *Judaism and Modernity: Philosophical Essays*, London and New York: Verso (2017), pp. 22–23

22 Benito Mussolini, *Opera Omnia*, vol. 18, Florence: La Fenice (1958), p. 70
התרגום מכתבי מוסוליני הוא של המחבר.

23 Rick Wilford, "Fascism", in: Robert Eccleshall et al. (eds.), *Political Ideologies: An Introduction*, London: Routledge (1998), p. 212

הבולטים שבהם הם אלה: המדע והטכנולוגיה המודרניים מסייעים להגדיל את הפוטנציאל הדכאני של דיקטטורות מודרניות ובכלל זה את הדחף שלהן להשמיד; אופן הפעולה האימפרסונלי והאדיש של המנגנון הבירוקרטי המודרני, המאפשר את התופעה המודרנית הייחודית של הריגה מרחוק, בלי מעורבות רגשית, ואף מייצר תנופת השמדה בעלת כוח הנעה עצמי; והסממן המרכזי ביותר הוא אולי "המדינה הגננית", המדינה המודרנית הכול יכולה, המשתמשת בכוחותיה הלא-מוגבלים כדי לנכש את מי שנחשבים בעיניה אויבים. ואולם בכל הקישורים האלה, המזכירים לעיתים קרובות ונראים לכאורה איתנים, מתגלות בבחינה מקרוב חולשות של ממש. בהמשך הדברים אדרש לכל אחת מן הטענות האלה זו אחר זו, אראה בקיצור נמרץ מדוע אין הן יכולות לשמש ראיות מפלילות נגד המודרניות, ואטען שמוטב לראות בהן ביטויים של קונטרה-מודרניות.

מדע

אשר לתפקיד המדע והמדענים, אין ספק ששניהם מילאו תפקיד הרסני מאין כמוהו בהיסטוריה המודרנית כשנתנו הכשר לכמה מן המופעים הקיצוניים ביותר של האימפריאליזם והקולוניאליזם, וכמובן של הפשיזם והנאציזם. הן הגזענות הן תורת השבחת הגזע (איגניקה) יצאו נשכרות מן המחקר המדעי העדכני, ורבים בקהילה המדעית ראו בהן תרופות חיוניות לחוליית הברתיים ופוליטיים וקידמו אותן בלהיטות. מדענים ואנשי אקדמיה גרמנים שיתפו פעולה עם הנאצים, ובמקרים רבים – כפי שתיעדו לא מעט היסטוריונים – אף עשו זאת בהתלהבות יתרה.²⁴ לכן לגיטימי, ואף חשוב, להדגיש את הסכנות הטמונות בפולחן שטחי של "מדע" או של רעיונות דומים, שעדיין מופצים היום בהקשרים שונים, המקדמים את שלטונם של מדענים ומומחים. ואולם הקושי מתעורר כאשר חששות מוצדקים מעין אלו משמשים אמצעי להתקפה על המודרניות, אף שלאמיתו של דבר אפשר להבין את הקשר בין מדע לסמכותנות (authoritarianism) כקשר קונטרה-מודרני במהותו.

יש לזכור שהופעתה הסוציו-פוליטית והאידיאולוגית של המודרניות הניעה תהליך שבו היטשטשו אטיאט הגבולות המסורתיים בין בני אדם, וההיררכיות הישנות הועמדו בספק ולעיתים קרסו לגמרי. זה היה הדחף המשחרר, השוויונאי של המודרניות, שקרא תיגר על שעבודם של הפלבאים בידי האצולה, של הנשים בידי הגברים ושל הלא-אירופים בידי האירופים. תמונה זו מצוירת כמובן במשיכות מכחול גסות ביותר ואין שום כוונה להכחיש שהתהליך היה איטי מאוד

24 ראו למשל: Alice Gallin, *Midwives to Nazism: University Professors in Weimar Germany*, Macon, GA: Mercer (1986); Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, Volume 1: *The Years of Persecution 1933-1939*, London: Phoenix (1998), p. 59 [שאל פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים, כרך א: שנות הרדיפות, 1936-1939 (תרגום: עתליה זילבר), תל אביב וירושלים: עם עובד, יד ושם (2006-2009)].

ולא־אחיד או שרבים מהאישים החשובים של הנאורות ומגיני המודרניות לא קידמו בעקיבות ובכל שלם את ערך השוויון ואפילו בגדו בו לגמרי מסיבות אפורטוניסטיות.

אף־על־פי־כן, דומני שאין עוררין שהמגמה הכללית של המודרניות הייתה מהיררכיה קשיחה להיררכיה גמישה יותר, מהדרה לכלילה.²⁵ וזה בדיוק המקום שבו התגלה תפקידו הרווח של המדע: לתמוך בקונטרה־מודרניות בניסיונותיה לעצור את גל השוויון, להטיל ספק בשאיפות לאמנציפציה, לאשר מחדש גבולות ישנים ולשרטט חדשים. למדענים – רובם ככולם גברים לבנים מן המעמד הבינוני והגבוה – היו סיבות של ממש לראות בעצמם קורבנות של המודרניות ולחשוש לזכויות היתר שלהם. האינטרס האישי שלהם הוא שהסביר את הלהט שבו רתמו את הידע שלהם ואת היוקרה שלהם לניסיון לחזור ולכפוף את החברה לחוקי הטבע ולהוכיח באופן "מדעי" את הנחיתות המולדת של המעמדות הנמוכים, של נשים ושל גזעים "צבעוניים". מכאן המעורבות המביכה של מדענים במיזמים סמכותניים שבהם לא ביטאו את "פולחן התבונה" המופרז שלהם, לא פעלו ב"רציונליות קרה ואינסטרומנטלית" ואף לא ייצגו את הנאורות המשוחררת מכבליה. להפך, את מה שעשו אפשר לכנות השתלטות עוינת על הרוח המדעית האותנטית, שמהותה חקירה, הטלת ספק וגילוי, והחלפתה במחקר בשירותן של האליטות השולטות. זה מסביר מדוע רוב המדע שלהם, לפחות כשמושאו היה החברה, נמצא בסופו של דבר חסר ערך מחקרי, מדע שחוסם ומערפל את הידע ולא מרחיב אותו.

הגדרתו של אולריך בק ל"קונטרה־מודרניות" אף היא מועילה מאוד. בק מגדיר קונטרה־מודרניות "ודאות מלאכותית כוזבת" (*hergestellte Fraglosigkeit*) ש"עושה דמוניזציה לשאלות שהמודרניות חוזרת ומעלה ומבטלת אותן".²⁶ אם המודרניות מטילה ספק בכל המסורות, המוסכמות והמבנים של העבר, ומוליכה למצב שבו "כל מה שמוצק נידף ברוח", בניסוחו המפורסם של "המניפסט הקומוניסטי", תפקיד הקונטרה־מודרניות הוא לחזור ולייצב את המבנים החברתיים באמצעות צו או בעזרת הפסידו־מדע, או שניהם גם יחד. אחת הדרכים העיקריות לביצוע משימה זו היא לשוות גופך טבעי למה שהחברה וההיסטוריה הפכו לבעייתיים, "סוטים" ולא־טבעיים. כאן נקראים המדענים לספק בסיס איתן כביכול; דוגמה ראויה לציון היא צמצום נשים לכלל מהותן הביולוגית לכאורה על־ידי שלילת שאיפותיהן החברתיות. כפי שבק מבהיר, "את הצידוקים המשמשים את הקונטרה־מודרניות להפוך ספק לוודאות מספקים לעיתים קרובות המדעים [...]."

25 המקור הסמכותי ביותר המתעד את המהות השוויונאית והדמוקרטית של הנאורות הוא מחקריו המקיפים של ג'ונתן ישראל, החל בכרך הראשון פורץ הדרך, Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity*, Oxford: Oxford University Press (2001, 1650-1750).

26 Beck, *The Reinvention of Politics*, p. 63

הכוחנים הגדולים של מודרניות פשוטה מתגלים אפוא כסוכנים של קונטרה-מודרניות.²⁷ שיתוף הפעולה הקונטרה-מודרני שבין המדע לפשיון מומחש בבירור כשבוחנים איך הפליג מוסוליני בשבח הפשיון ככוח המשרטט מחדש גבולות ישנים ומחוק היררכיות רעועות. המילים שלהלן נקראות אפוא כדוגמה קלסית לוודאות המלאכותית הכוזבת של הקונטרה-מודרניות:

במובן עמוק, מה היה מקור החולי שפקד את החיים באיטליה בשנים האחרונות? [...] מעולם לא היו גבולות ברורים. [...] האווירה כולה הייתה צבועה בגוונים של אפור, בחוסר ודאות; בשום מקום לא נראו קווי מתאר מוגדרים וברורים. ובכן, זה בדיוק התפקיד שהפשיון ממלא בחיים באיטליה. הוא אוהז את היחידים בצווארוניהם ואומר להם: עליכם להיות מה שאתם.²⁸

בירוקרטיה

בדומה לכך, כפי שטענו מבקרים רבים, ההשערה שההיגיון של הבירוקרטיה המודרנית טומן בחובו עיוות מיוחד – השערה ששופכת אור על ייחודיות השואה ומעידה על הקשר הקרוב בינה ובין המודרניות – גם היא איננה איתנה במיוחד. הטענות המכריעות בהקשר של הדיון הנוכחי אינן רק שרוב הדוגמאות של רצח עם בעידן המודרני – מקרי בוחן בולטים הם טורקיה, קמבודיה ורואנדה – לא התבססו על מנגנון בירוקרטי מתקדם במיוחד, או ששום מדינה מן המדינות שהייתה בהן בירוקרטיה מפותחת – מלבד גרמניה הנאצית – לא השתמשה במנגנון הזה למטרות של רצח עם. הטענה המכריעה היא שהסתת האשמה לאמצעים הבירוקרטיים, למנגנון, ובהרחבה ל"מודרניות", מטשטשת את חריגותה ואת הקונטרה-מודרניות הבולטת שלה. ההשראה העיקרית לדעותיו של באומן בעניין זה הייתה התזה של חנה ארנדט בדבר "הבנליות של הרוע", הרואה באדולף אייכמן את התגלמותו של "רועה שולחן הכתיבה" (Schreibtischtäter) שווה הנפש, שהרג ממרחק ולא פעל לא מתוך רחמים ולא מתוך שנאה, אוטומט חסר מחשבה וחסר רגש.²⁹ ארנדט הסתמכה באופן לא-ביקורתי על הדיוקן העצמי של אייכמן בזמן משפטו, והתעלמה מכך שהדיוקן הזה היה לאמיתו של דבר קו ההגנה שבחר כדי להדוף ככל האפשר את האישומים באחריות ובמחויבות אידיאולוגית. ואולם, כפי שטענו מחקרים רבים, אייכמן היה בפועל אנטישמי פנטי, שפעל ממניעים אידיאולוגיים עמוקים והיה משוכנע בצורך להשמיד את היהודים.³⁰ מתברר שבלב

27 שם.

28 Mussolini, *Opera omnia*, vol. 19, p. 261

29 חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע (תרגום: אריה אוריאל), תל אביב: כבל (תש"ס).

30 ראו: יעקב לזוביק, הביורוקרטים של היטלר: משטרת הביטחון הנאצית והבנליות של הרשע, ירושלים: מאגנס (תשס"א); David Cesarani, *Eichmann: His Life*, pp. 52–55; Cannon, "Towards a Theory", pp. 52–55.

האמונה הזאת עמדה התנגדות עזה למהות השוויונאית של המודרניות הנורמטיבית, כפי שעולה בבירור מן ההכרזה הזאת:

השגת שוויון הזכויות מאז המהפכה הצרפתית היא שסללה את הדרך לחדירה לכל תחומי החיים של העם הגרמני. ראינו כי בתוך מספר קטן של עשורים הצליח האויב לערער את חיי האומה באמנות, במדע, בחוק ובחינוך, וכי הוא השתלט על עיצוב דעת הקהל בספרות, בתאטרון ובקולנוע [...] פעילות זו גרמה לעליית האנטישמיות ובשיאה להשתלטות הנאציונל-סוציאליזם.³¹

יתר על כן, כפי שטען יהודה באואר, בניגוד לטענה הפונקציונליסטית שאת השואה הניעה יוזמה מקומית פרגמטית של אנשי מנהל ובירוקרטים בדרג נמוך יחסית, ההחלטה להשמיד את היהודים התקבלה בדרגים הרמים ביותר של השלטון המרכזי, ומניעה היו אידיאולוגיים. "הפקודות", הדגיש באואר, "יצאו מברלין ונבעו מאידיאולוגיה אנטי-פרגמטית. לאמיתו של דבר, כל הממצאים האחרונים הופכים לגמרי את הטעוץ הפונקציונליסטי בגרסתו הקיצונית. הפקידות המקומית הלכה ונטתה לדעה שיש להחזיק את היהודים, לפחות את ה'מועילים' שבהם, לצורך עבודת כפייה; אבל המרכז, שפעל ממניעים אידיאולוגיים, החליט לרצוח אותם".³²

מטריד למדי שפרשנות הבנליות של הרוע, בלהיטותה לשזור יחד את הנורמליות שבמודרניות ואת זוועות הנאציזם, מסתכנת בבלי דעת במתן אמוץ מסוים בקו ההגנה האפולוגטי שאימצו בדיעבד נאצים רבים כדי להמעט בחומרת פשעיהם ולצייר אותם כבנליים. לטענה של קרל שמיט, שכבר צוטטה לעיל, שהנאציזם לא היה ראוי לגנאי יותר מן הנצרות, אפשר לצרף את הכרותו של מרטין היידגר לאחר המלחמה: "החקלאות של היום היא תעשיית מזון ממוכנת ואין היא שונה במהותה מייצור הגופות בתאי הגזים ובמחנות ההשמדה".³³ יש להודות, עם זאת, שחנה ארנדט – בניגוד ברור להמעטה (Verharmlosung) שהמעטו הפושעים בחומרה של זוועות הנאצים – הדגישה מאוד את הערעור הרדיקלי על המוסר שעמד ביסוד הנאציזם; למשל בפסקה הזאת:

and Crimes, London: Heinemann (2004)

31 אייכמן מצוטט בתוך: לזוביק, הביורוקרטים של היטלר, עמ' 36.

32 Bauer, *Rethinking the Holocaust*, p. 91.

33 היידגר, מצוטט בתוך: Richard Wolin, *The Politics of Being: The Political Thought of Martin Heidegger*, New York: Columbia University Press (2016), p. 168 הדמיון הלא-מתמאיים בין הביקורת של ארנדט ובואר על המודרניות מצד אחד ובין השקפתו של היידגר מן הצד השני ראו: Cannon, "Towards a Theory", pp. 61-63.

ובדיוק כפי שהחוק בארצות נאורות מניח שקול המצפון אומר לכל אחד "לא תרצח" [...], כך החוק בארצו של היטלר דרש שקול המצפון יאמר לכל אחד "תרצח", אף על פי שמארגני הרציחות ידעו היטב שרצח מנוגד לתשוקותיהם ולנטייתיהם הנורמליות של רוב בני האדם.³⁴

המדינה המודרנית

החוליה השלישית והאחרונה הקושרת, כך נטען, בין מודרניות לפשיון היא המדינה המודרנית ויכולות הדיכוי שלה, שאין להן אח ורע. ואולם גם בעניין זה אפשר להעלות השגות רציניות. ראשית, על-פי הטענה המועילה של באואר (ואחרים), במה שנוגע למדינה היה הפשיון הגרמני שונה מאוד ממקבילו האיטלקי. "הפשיון האיטלקי", כתב באואר, "סגד למדינה; הנציונל-סוציאליזם ביקש להמעיט בערכה לטובת ה־Volksgemeinschaft (קהילת העם) שלו".³⁵ נחישות הנאצים להעמיד את קהילת העם המאוחדת ואת הפירר, שגילם אותה בדמותו, מעל למדינה, על חוקיה ונהליה הבולמים, הייתה אפוא חיונית לסלילת הדרך לשואה, כיוון ש"דבקתה של המדינה המודרנית בחוקים עמדה בדרכם".³⁶ כדי להוכיח טענה זו מצביע באואר בין השאר על ההסכם שנחתם בספטמבר 1942 בין שר המשפטים הנאצי, אוטו טיראק (Thierack), להימלר, "שאסר למעשה על מערכת המשפט לטפל ברוב המעשים שנחשבו פשעים בגרמניה הנאצית והשאיר עניינים ממין זה לטיפולו של האס־אס".³⁷ טענה זו סותרת את ההנחה הרווחת שהדכאנות הנאצית נעשתה כחוק, שכן היא מזכירה לנו שלאמיתו של דבר התבסס הנאציזם על פגיעה בכוחה של מערכת המשפט כרשות עצמאית שבכוחה לשמש אופוזיציה של ממש לרשות המבצעת (אין בכך כדי לומר כמובן שלשופטים הגרמנים הייתה נטייה חזקה להתנגד לנאציזם; ההפך הוא הנכון).³⁸ בזמן השלטון הנאצי התרוקן אפוא שלטון החוק מתוכנו ושימש, לכל היותר, לשוות מראית עין של לגיטימיות לגחמות השליטים.

בעייתית יותר מסקנתו של באואר שמן ההבחנה הזאת עולה שהתיאוריות בדבר הפשיון הגנרי שגויות, שכן אין הן מצליחות להבחין בין קיבעון המדינה המאפיין את הפשיון האיטלקי ובין האנטי־מדינתיות של הנאצים, ששמה את הדגש על היסוד האתני (völkisch). מכאן עולה שביטויי ההרסניים ביותר של הנאציזם היו תוצאה של התנגדותו למדינה, או לפחות התאפשרו

34 ארנדט, אייכמן בירושלים, עמ' 159.

35 Bauer, *Rethinking the Holocaust*, p. 83.

36 שם.

37 שם.

38 ראו: Jill Stephenson, "Nazis, Class and Justice", *The Historical Journal* 38, 1 (1995), pp. 221-229.

בגללה, ואילו הפשיזם האיטלקי נשאר כבול באופן כלשהו למגבלות של שלטון המדינה. לדעתי, אי אפשר להצדיק הבחנה כזאת. הפשיזם האיטלקי אכן היה מדינתי יותר מן הפשיזם הנאצי – "זו הנוסחה שלנו: הכול בתוך המדינה, דבר אינו מחוץ למדינה, דבר אינו נגד המדינה"³⁹ – אבל המדינה לא מנעה ממנו לבצע רצח עם. ואכן, לפי הערכות שונות היה הפשיזם האיטלקי אחראי למותם של 250,000 עד 760,000 אתיופים.⁴⁰ בזמן שלטונם "שילבו האיטלקים בין מינים של ברטליות מיושנת (ערפפת ראשים, סירוס, שרפה והשמדה של בתי אורחים) לשיטות של הרג תעשייתי (הפצצות אוויריות בגז; הוצאות להורג על שפת בורות שנכרו מראש) שאנו מייחסים בדרך כלל לחיילים של היטלר וסטלין ולא לפקודיו של מוסוליני".⁴¹

עצם הדבר שהרג התמונים המזועזע הזה לא הגיע לכלל רצח עם שלם לא שיקף את ההשפעה הממתנת של המדינה אלא את העובדה שהאידיאולוגיה הפשיסטית האיטלקית, אף שלקתה בגזענות ממאירה, לא טיפחה את דמות "האתיופי" כאויב האנושות שיש להשמידו בשיטתיות. גם המדינה הטורקית, כדוגמה נוספת, לא מנעה רצח עם של הארמנים. המדינה יכולה לסכל בייעילות את פגיעתם הרעה של הפשיזם או של כל רודנות אחרת רק אם היא נשארת מחויבת לשלטון החוק ולהגנה החוקתית על חירויות, על זכויות אזרח ועל זכויות אדם ויש לה מידה מספקת של עצמאות אל מול האליטה השלטת. במילים אחרות, מדינה יכולה למתן דיקטטורה רק כל זמן שהיא נשארת במסגרת הנורמטיבית של המודרניות ודבקה בכלליה. לא זה היה המצב בשלטון הפשיסטי, לא באיטליה ולא בגרמניה, שכן המדינה עברה במידה רבה דה־מודרניזציה, ובמובנים מסוימים חזרה לנורמות ולנהלים דומים לאלו של השלטון האבסולוטי. הסיסמה "מוסוליני תמיד צודק" – המגלמת ודאות מלאכותית כוונת קונטרה־מודרנית – מעידה על חזרה לרעיונות פוליטיים־מודרניים שמזכירים את אמרתו של לואי הארבעה־עשר, "המדינה היא אני" (L'Etat, c'est moi). כפי שהצהיר הדוכ'ה, "הרשות המבצעת" הייתה מעל לכל שאר "רשויות המדינה".⁴² כאן טמונה הטעות שבראיית הפשיזם כסגידה הגליאנית למדינה; ההתעלמות מן העובדה שהמדינה שחזה הפילוסוף הגרמני הייתה מונרכיה חוקתית – אידיאל פרוגרסיבי ביותר בזמנו – שמגלמת תבונה ומחויבת לחוק אימפרסונלי ולזכויות אינדיווידואליות ופוליטיות ואינה נתונה להסדיהן של גחמות אישיות.⁴³

Mussolini, *Opera omnia*, vol. 21, p. 425 39

Ruth Ben-Ghiat, *Fascist Modernities: Italy, 1922–1945*, Berkeley: University of California Press (2001), p. 126 40

Ian Campbell, *The Addis-1*, London: University of California Press (2001), p. 126

Ababa Massacre: Italy's National Shame, London: Hurst & Company (2017), p. 329

Ben-Ghiat, *Fascist Modernities*, p. 126 41

Mussolini, *Opera omnia*, vol. 21, p. 425 42

Franz Grégoire, "Is the Hegelian 'טוטליטרי' ראו: State Totalitarian?", in: Jon Stewart (ed.), *The Hegel Myths and Legends*, Evanston, IL: 43

Northwestern University Press (1996), pp. 104-108

אינני טוען כאן שמדינה מודרנית היא ערובה מספקת נגד מעשי זוועה; אני טוען שככל שאופייה של מדינה מודרנית יותר כך קטן הסיכוי שזוועות כאלה יתרחשו. יתר על כן, אינני טוען שהקרבה הספציפית לאבסולוטיזם, שהדגשנו כאן, פירושה שהמדינה הפשיסטית ככלל לא הייתה אלא שחזור גרידא של *status quo ante*, חזרה פשוטה למצב מודרני. כאן, כמו בכל מקום אחר, היה הפשיזם גם קונטרה-מודרני באופן רדיקלי וכלל עמדות חדשניות רבות שהתפתחו בתגובה להתבססותה של המודרניות, כמו "המדינה האתית" האיטלקית או המדינה הנאצית ההומוגנית מבחינה אתנית. אחד מסימני ההיכר של הפשיזם היה האופן שבו חתר ליישב את הנוסטלגיה לעידן שקדם לנפילה-לכאורה של 1789 עם זינוק רדיקלי קדימה מתוך שאיפה להתעלות מעל לדקדנטיות של המודרניות. בהמשך הדברים אשוב ואדון בהכלאה הפשיסטית הטיפוסית הזאת, הכוללת לעיתים סתירות, בין ריאקציה, שמרנות ורדיקליות.

בדומה לכך היה לרעיון "המדינה הגננית" המודרנית מקום מרכזי בכתב האישום של באומן נגד המודרניות. המדינה הזאת אמורה להתאפיין בהנדסה חברתית בקנה מידה רחב ובניסיונות ליצור את החברה המושלמת, שבמהלכם היא מנכשת יסודות שנחשבים פגומים או מסוכנים לחזון היופי וההרמוניה של ה"גן" האוטופי. כדי לאשש טענה זו באומן מצטט את ריכרד ולטר דארה (Darré):

מי שמניח לצמחי הגינה לנפשם יגלה במהרה, להפתעתו, שעל הגן השתלטו עשבים שוטים, ושאפילו טיבם הבסיסי של הצמחים השתנה. על כן, כדי שהגן יוכל להישאר בית גידול לצמחים [...] כי אז דרוש רצונו המכוון של גנן – גנן אשר [...] יטפל בקפדנות במה שזקוק לטיפול, ויחסל בלא רחם את העשבים השוטים הגוזלים מהצמחים הטובים יותר מזון, אוויר, אור ושמש.⁴⁴

דומה שבאומן החמיץ את האירוניה בכך שה"גן" של דארה לא היה אך ורק מטפורה פוליטית למדינה הכול יכולה. הוא נועד לייצג במובן מילולי למדי את פרויקט "הדם והאדמה", שדארה היה נציג מרכזי שלו ושאיפתו הייתה להפוך את החברה למעין גן עצום. חזון זה התאפיין בדחייה נחרצת של המודרניות, שגונתה בגין התרחקותה המסואבת מן האדמה, בגין העיור והתיעוש המוגברים, ובשל האינטלקטואליזם, המטריאליזם, ההדוניזם והפלורליזם האתני הנלווים אליהם. האיכר טהור הדם החסון והשמרן הועלה על נס – ניגודו של מעמד הפועלים המודרני המרדן וקל הדעת. אפשר אפוא לטעון שאחד העשבים השוטים העקשניים ביותר שהאוטופיה הריאקציונרית הזאת שאפה לעקור מן השורש לא היה אלא המודרניות עצמה.

44 דארה מצוטט בתוך: באומן, מודרניות והשואה, עמ' 188.

הפשיזם, כפי שתואר עד כה, עיין במהותו את המודרניות. אך היה היבט אחד של המודרניות שיחסו אליו התאפיין בדו־משמעות עמוקה שניכרה בשילוב של רתיעה עזה ומשיכה חזקה: הקפיטליזם. לסתירה הזאת שבין רתיעה למשיכה נפנה כעת את תשומת ליבנו.

פשיזם וקפיטליזם: בין רתיעה למשיכה

כלום היה הפשיזם, כפי שחוזרים וטוענים המרקסיסטים, צורה של קפיטליזם בשעת דחק, קפיטליזם שניער מעליו בזמן משבר כל מעצור, קפיטליזם בצורתו הטהורה והאכזרית ביותר?⁴⁵ או שמא היה במהותו, כפי שהשיבו להם איין־ספור שמרנים וליברלים, מתקפה ישירה על יסודותיו העמוקים של הסדר הליברלי־קפיטליסטי, תנועה רדיקלית שנחושה בדעתה לדחוק את רגליה של הציוויליזציה הקפיטליסטית?⁴⁶ אף־על־פי שפירושים אלו דיכוטומיים לגמרי, אני מבקש לטעון ששניהם במובן מסוים נכונים בה בשעה ששניהם מפשטים את הסוגיה. יש לנתח את העמדות הפשיסטיות כלפי הקפיטליזם ולהסביר את הסתירות הבוטות שיש בהן.

יהיה מועיל להקדים ולתאר בהרחבה את הסלידה הפשיסטית מן הקפיטליזם. מבחינה היסטורית, עם עליית הקפיטליזם נע אט־אט מרכז הכובד של החיים הכלכליים מן הכלכלה של ימי הביניים – כלכלה שבה סחר חליפין ועבודות כפיים, אף שהיו חשובים, היו משניים בחשיבותם לחקלאות קיום – אל הכלכלה המודרנית, המבוססת על חקלאות, מסחר וייצור ומכוונת להפקת רווחים תחרותית. חלקים מן האריסטוקרטיה התרעמו על תהליך ההסחרה הזו, שכן סברו שכוחו החדש של הממון מכרסם בזכויות הבלעדיות של האצולה הלוחמת. באנגליה של העת החדשה המוקדמת, שבה לדעת היסטוריונים רבים התרחש המעבר הזה לקפיטליזם עוברי,⁴⁷ הייתה התרעמות חזקה מאוד; היא ניכרה אפילו בספרות של אותה תקופה. דוגמה ראויה לציון היא המונולוג של הממזר בן האצולה במחזהו של שייקספיר, "המלך ג'ון" (שנכתב ככל הנראה באמצע שנות התשעים של המאה השש־עשרה). הלוחם האולטימטיבי מקונן במונולוג על הדרך שבה ג'ון

45 בניסוחו הקלסי של גיאורגי דימיטרוב בקונגרס השביעי של הקומינטרן, הפשיזם היה "הדיקטטורה הטורריסטית הגלויה ביותר של היסודות הריאקציונריים ביותר, הלאומניים ביותר והאימפריאליסטיים ביותר של שלטון ההון"; מצוטט בתוך: Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, London and New York: Routledge (1991), p. 3.

46 שתי דוגמאות בולטות הן Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology*, Berkeley and London: University of California Press (1961) ו־Henry Ashby Turner, *German Big Business and the Rise of Hitler*, New York and Oxford: Oxford University Press (1987).

47 לדעה זו ולסקירה מועילה של העימות ההיסטורית ראו: Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism: A Longer View*, New York and London: Verso (2017).

מלך אנגליה ופיליפ מלך צרפת, שכמעט יצאו למלחמה זה נגד זה, השתכנעו מכוחו של אינטרס כלכלי משותף ליישב את הסכסוך ביניהם בדרכי שלום והפכו את הממזר למיותר:

עולם משוגע, מלכים משוגעים,
קומבינה משוגעת!
[...] אדון
ליקוק, פרצוף־חלק, אדון "תועלת" [commodity],
תועלת, המדרון של העולם,
[...] הסרסור הזה, שועל
הבורסה, מעוות כל המלים,
אשר נדבק לעין של אדון
צרפת המזוגג, היטה אותו
מנחישות־לב להושיט עזרה,
ממלחמה מוחלטת, ראויה
לשבת, אל חוזה שלום בווי,
מאוס.⁴⁸

התרעומת האריסטוקרטית הזאת על הקפיטליזם העולה שמרה על כוחה כל העידן המודרני, תחילה במהלך המאבק הממושך בין האצולה לבורגנות, ואחר כך בקרב בורגנים שחלמו להיות אריסטוקרטים, שבמאה התשע־עשרה והעשרים טענו בתוקף ש"השלום הבזוי" של הקפיטליזם התבסס על ברית לא־קדושה בין התעשיינים, הסוחרים וההמונים ההדוניסטים ופגע במעמדן של קסטות לוחמים מכובדות ואמיצות. תהליך זה תואם, במהותו, את התיאור החשוב של דיאלקטיקת אדון־עבד בהגותו של הגל, המשרטטת את צמיחתה ההיסטורית של הבורגנות הפלבאית באמצעות עבודה ותעשייה ומראה כיצד צברה כוח ויוקרה עד שלבסוף זכתה בעצמאות מאדונה האריסטוקרטית. הפשיון ירש את השיח האריסטוקרטי, המליץ דרך קבע על האופן שבו שלום מסחרי מאוס גובר על מלחמה שיש בה כבוד. בהצגה האומנותית המופתית של העימות החברתי הזה במחזהו של שייקספיר, הממזר הזועם ישר די הצורך להודות, לפחות לפני עצמו, שזעמו על העוול שנעשה לו אינו מתאפייין במלוא הכנות: "ולמה־זה אני משמיץ/ את מר תועלת? רק כי אחרי/ הוא לא

48 ויליאם שייקספיר, הטרגדיה של המלך ג'ון [1623] (תרגום: דורי פרנס), מערכה 2, תמונה 1, באתר שייקספיר ושות' (<https://www.shakespeare.co.il/play.php?play-king-john>), אוחזר ב-13.11.2019).

חיזור".⁴⁹ אירוניה עצמית כזאת נעדרה בבירור מן "האנטי־קפיטליזם הרומנטי" של הפשיסטים (בניסוחו של גיאורג לוקאץ'), אבל התגלתה כמובן בשפע בפרקטיקה שלהם. בוז אריסטוקרטי־כביכול לקפיטליזם, שנתפס כמנגנון שוחר שלום של מסחר פלבאי, נמצא גם בכתביו של פרידריך ניטשה, מחשובי מבשריה של המחשבה הפשיסטית, שמוסוליני ראה בו מורה רוחני,⁵⁰ היטלר ראה בו את "הפילוסוף האמיתי של הנציונל־סוציאליזם",⁵¹ ותומס מאן, שביקש להגן עליו, הגדיר אותו הסיסמוגרף שתיעד את התנועות הקדחתניות של הרוח האירופית במהלך "העידן הפשיסטי במערב".⁵² במסה המוקדמת החשובה שלו, "המדינה היוונית" (1871), חזר ניטשה על תלונתו של הממזר כנגד הקפיטליזם – שיטה של שלום בזוי, שאפשר להנגיד לו מלחמה נעלה:

אם אני מראה שהשימוש ברעיונות מהפכניים בשירות אצולת כסף אופורטוניסטית חסרת מדינה הוא מאפיין מסוכן של הזירה הפוליטית בת זמננו, ואם, בו בזמן, אני רואה בהתפשטות הנרחבת של האופטימיזם הליברלי תוצאה של העובדה שכלכלת הכסף המודרנית נפלה בידיים זרות [...] אז פשוט תצטרכו לסלוח לי אם מפעם לפעם אני שר שיר הלל למלחמה.⁵³

דברים אלו מאשרים את הבחנתו של נורברט אליאס כי "שיר ההלל של ניטשה למלחמה ולכוח העיד [...] שמגזרים נרחבים של המעמד הבינוני בן זמנו אימצו קוד של לוחמים שהשתייכו תחילה לאצולה".⁵⁴ הסוציולוג ורנר סומבארט (Sombart), שכעבור זמן מה אימץ בהתלהבות את הנאציזם, דחס בזמן מלחמת העולם הראשונה את האנטי־קפיטליזם הזה לניגוד הידוע שלו בין ה־Händler (הסוחרים) האנגלים הבזויים ובין ה־Helden (הגיבורים) הגרמנים, אנשי הכבוד. בעיניו של היטלר היה השלום הקפיטליסטי נחות בבירור בהשוואה להתעלות שבמלחמה:

כפרחה צעיר בשנים הפרועות שלי לא היה דבר שציער אותי יותר מן העובדה שנולדתי בזמן שפנה אל נכון את היכלי התהילה שלו רק לכבוד חנוונים ופקידי

49 ש.ם.

50 ב־1934 אפיין את עצמו "תלמיד של פרידריך ניטשה". ראו: Mussolini, *Opera omnia*, vol. 26, p. 235.51 Wolfram Pyta, *Hitler: Der Künstler als Politiker und Feldherr: Eine Herrschaftsanalyse*, Munich: Siedler (2015), Kindle edition, location 5301.52 Thomas Mann, "Nietzsches Philosophie im Lichte Unserer Erfahrung", *Gesammelte Werke in Dreizehn Bänden*, vol. IX, Frankfurt am Main: Fischer (1974), p. 702.53 Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, Cambridge: Cambridge University Press (1994), p. 184.54 Norbert Elias, *The Germans*, New York: Columbia University Press (1996), p. 118.

ממשל. גלי המאורעות ההיסטוריים נעשו כמדומה מתונים כל כך עד שנראה היה שהעתיד אכן שייך ל"תחרות השלווה בין האומות" [...]. דומה היה שהתפתחות זו לא רק התמידה, אלא גם עוררה ציפייה שברבות הימים (כפי שממליצים הכול) היא תעצב מחדש את העולם כולו בדמות חנות כלבו אחת גדולה. [...] למה לא יכולתי להיוולד מאה שנים קודם לכן?⁵⁵

אך לצד הזלזול של הפשיסטים בקפיטליזם, ככל שזה ייצג בעיניהם ציוויליזציה מטרואליסטית, בנלית ושווינונית, ניכר אצלם גם חיוב נלהב של הקפיטליזם, ככל שמדובר בשיטה שמבוססת על היררכיה חברתית, על רכוש פרטי ועל יוזמה, וחשבה מכל אלה, על תחרות חסרת רחמים. בפועל, כפי שטענתי במפורט במקום אחר, הפשיזם תקף באופן רדיקלי את הליברליזם בספרה הפוליטית, במידה רבה משום שסבר שהתוצאה הסופית של הליברליזם הפוליטי, דמוקרטיית ההמונים, אינה מתיישבת עם ליברליזם כלכלי.⁵⁶ ובניסוחו של היטלר ב"מיין קאמפף", "בדיוק באותה מידה שבה הכלכלה מתנתקת מהשפעתו של עקרון האישיות ונחשפת תחת זאת להשפעת ההמון ולפועלו, כך היא תאבד את יעילותה [...] ותיסוג אט-אט לאחור".⁵⁷ את הרחקתם של ההמונים המצביעים והמתאגדים מן הספרה הפוליטית והכלכלית השלימה, הן בפועל הן מבחינה אידיאולוגית, גרסה קיצונית של דרוויניזם חברתי, שהנחת היסוד שלו היא קיומה של תחרות עד מוות בין פרט לפרט ובין קולקטיב לקולקטיב. התכונות המשמרות את המדינה, טען היטלר, "הן תמיד מעלות הרואיות ולעולם לא אגואיזם של חנוונים", והוסיף: "אדם אינו מת למען עסקים אלא רק למען אידיאליים".⁵⁸ כך שבעוד "התחרות השלווה בין האומות" נחשבה בזויה, מאבק האיתנים ביניהן, תחילה הכלכלי ואחר כך הצבאי, נחשב בלתי נמנע ומרומם גם יחד; הפשיזם הסתייג מחילופי סחורות, אבל לא מחילופי מהלומות. במיליטריזציה זו של הכלכלה המשיך הפשיזם את המגמות

55 Hitler, *Mein Kampf*, pp. 157-158. קטע זה הוא גם דוגמה לעוינות כלפי צריכת המונים, היבט חשוב של האידיאולוגיה הפשיסטית, שניתחתי במקום אחר: Ishay Landa, *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848—1945*, New York and London: Routledge (2018), pp. 278-305.

56 Ishay Landa, *The Apprentice's Sorcerer: Liberal Tradition and Fascism* Boston and Leiden: Brill (2009). תנו דעתכם גם על ההבחנה של זאב שטרנהל, שחסידי הפרוטו-פשיסטים של ז'ורד' סורל ומגיני הכלכלה החופשית הסכימו הסכמה מלאה עם העקרונות הקיצוניים ביותר של הליברליזם הכלכלי, בתוך: זאב שטרנהל, מריו שניידר, מאיה אשרי, יסודות הפשיזם: ממד תרבותי למהפכה פוליטית, תל-אביב: עם עובד (1992), עמ' 76.

57 Hitler, *Mein Kampf*, p. 447

58 שם, עמ' 151-152.

האימפריאליסטיות בתולדות המערב ואת מורשת מלחמת העולם הראשונה ואף החרף אותן. דחפיו הקטלניים המושרשים של הפשיזם, עם תמיכתו הפרוגרמטית באכזריות כלפי החלש, לעיתים עד כדי השמדתו, מוסיפים להעיד על הברבריות שלו, מבדילים אותו מאידיאולוגיות ומתנועות פוליטיות אחרות ומצדיקים את מעמדו כטאבו מוסכם כמעט על הכול – שכן בעוד כמעט כל אידיאולוגיה אחרת יכולה למצוא לה סנגורים, קשה למצוא מי שיגן במפורש על הפשיזם, לפחות בחברה מתורבתת. אבל אי אפשר להבין את הדחפים האלה מחוץ להקשר של הדרוויניזם החברתי, שהוא עצמו היה מרד נגד ההשפעה הממתנת של פוליטיקת ההמונים על התחרות הקפיטליסטית. כפי שקבע ניטשה, "החלשים והפגומים דינם שיאבדו: חוק ראשון לאהבת אדם שלנו. ואף מן הראוי לעזור להם בכך".⁵⁹ במקום אחר, כשדחה את מה שכינה בבוז "רעיונות מודרניים", ובכלל זה דמוקרטיית המונים, סוציאליזם ו(פרוטו-)פמיניזם, שעל כולם אמר שהם נצר ל"מוסר העבדים" היהודי-נוצרי, הקדים ניטשה לנסח עוד עיקר שעתידי להיות מרכזי בפשיזם, ובוודאי בנאציזם: האמונה בהכרחיות הסלקציה. "הנצרות היא ניגודה העקרוני של הסלקציה", הצהיר. "המין זקוק לאבדן הפגומים, החלשים, המנוונים: אך דוקא אליהם הלא פנתה הנצרות בהיותה כוח משמר".⁶⁰ בתקופה שקדמה לצמיחת הפשיזם אימצו חסידים רבים מספור של ההתחדשות התרבותית הקונטרה-מודרנית את הדחפים הקטלניים האלה כעיקרון פוליטי והתהדרו בהם. זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה חזתה הפוטוריסטית הצרפתית ולנטין דה סן-פואה את האסון הממשמש ובא בהנאה מסוימת. "אנחנו בראשית האביב; מה שעדיין חסר הוא שפע של שמש, כלומר דם רב שנשפך". אחר כך קראה בלהט לברוטליזציה של האנושות ובכלל זה של הנשים:

כדי להגיע לעידן של אנושות נעלה עלינו לכפות על כולם, גברים ונשים, שהם חלשים באותה מידה, דוגמה חדשה של אנרגיה. [...] הנשים הן אריניות [אלות הזעם והנקמה] [...] משמידות שממוטטות את החלשים ותורמות לסלקציה [...] הניחו לאישה להשיב לעצמה את אכזריותה ואת אלימותה, הגורמות לה להתנפל על המובסים משום שהם מובסים, [לפצוע אותם] עד כדי הטלת מום.⁶¹

ערב המלחמה הגדולה כתב גם האומן האיטלקי ומבקר התרבות ארדניו סופיצ'י מסה קצרה ששמה "נגד החלשים" והיא פורסמה בגיליון הראשון של הביטאון האוונגרדי רב-ההשפעה "לאצ'רבה" (Lacerba). במסה הביע עמדה זו:

59 פרידריך ניטשה, "אנטיכריסט", שקיעת האלילים (תרגום: ישראל אלדד), תל אביב: שוקן (תשל"ג), עמ' 253.
60 פרידריך ניטשה, הרצון לעצמה, א (תרגום: ישראל אלדד), תל אביב: שוקן (תשל"ט), עמ' 148.
61 Valentine de Saint-Point, "Manifesto della donna futurista", *I manifesti del futurismo*, Florence: Lacerba (1914), pp. 70-73.

החלש הוא האויב, המכשול, אבן רחיים על צווארך. הוא חי בזכות רחמיק, וכיוון שמספר החלשים הוא בלתי מוגבל, בסופו של דבר הם מחלישים, משמידים, הורגים את החזקים. [...] בנעוריי נכנס בי דיבוק לרעיון אחד: לאסוף את כל [...] החלשים, להעלות אותם על ספינה שמחוברת לחומר נפץ ולשלוח אותה לים (דמיינתי את הסצנה הזאת מתרחשת ביום אביב בהיר). ושם, כשהיא נטושה ורחוקה מרחק רב, הייתי לוחץ על כפתור של כבל חשמלי שמחובר לדינמיטי ושולח אותה בשלמותה לדגים. היום, כשאני בן שלושים ושלוש שנים – גיל מושלם, בשיא חיי ואחרי שרכשתי ניסיון רב – נראה לי הרעיון הזה פורה אפילו יותר.⁶²

לאחר המלחמה נעשה סופיצי' מראשוני החברים במפלגה הפשיסטית האיטלקית ונשאר נאמן לה כל שנות קיומה. קל לפרש דעות מעין אלו כביטוי לסלידה מן השגרה היומיומית של הציוויליזציה המודרנית, הבינונית, המתועשת, אבל פירוש כזה יתעלם מן העובדה שדעות אלו משקפות באותה מידה גם רגישויות שעוררה רוחו התחרותית והדורסנית, של הקפיטליזם עצמו. מילותיו של בלזאק ברומן משנת 1831 יכולות לשמש אזהרה מפני פרשנות חד-צדדית כזאת:

מוות לחלשים! זאת הסיסמה של מסדר האבירים הזה, שהוקם בכל אומות העולם, כי עשירים יש בכל מקום, והמשפט הזה חקוק בעמקי כל הלבבות שהעושר מעצב והיוהרה האצילית מזינה.⁶³

בדומה לכך, אולי ניזכר בביקורת של ניטשה על חסידי האסכולה התועלתנית, שהאמינו שהקפיטליזם יכול להישמע לצווים הומניים, בלתי מזיקים. "התועלתנים תמימים הם", הצהיר, כיוון "שאינן להם מושג במשק הגדול שאין בכוחו להסתדר בלי הרע".⁶⁴

ה-*Novum* הפשיסטי: "כסף הקיצוניות"

איך אפשר להסביר את האמביוולנטיות הזאת בעמדות הפשיזם כלפי הקפיטליזם? האם מדובר כאן באקלקטיות גרידא או בפרדוקס גמור? בעזרתו של המבקר הנודע ביותר של הקפיטליזם, קרל מרקס, אפשר להבין סתירות מעין אלו כסתירות שמשקפות בעקיבות את סתירותיו של

62 Aredgno Soffici, "Contro i deboli", *Lacerba* 1, 1 (1913), pp. 3-4

63 אונורה דה בלזאק, עור היחמור (תרגום: עדה פלדור), ירושלים: כרמל (2015).

64 ניטשה, הרצון לעצמה, עמ' 172.

הקפיטליזם עצמו. מרקס ראה בקפיטליזם אופן ייצור לא-הרמוני שיש בו וקטורים שמוליכים לנטיות מנוגדות וגורמים לאי-יציבות ולתנועה מתמדת. על ההון (capital) אמר פעם שהוא "הסתירה החיה"⁶⁵ ופעם אחרת שהוא "הסתירה הנעה"⁶⁶. ההתנגדות של מרקס לקפיטליזם ונחישותו להחליפו מוכרות היטב, אבל לעיתים קרובות שוכחים שהשלילה שלו נועדה בסופו של דבר לשמר לא פחות משנועדה להכרית. למרקס היו אפוא דברים חיוביים רבים לומר על הקפיטליזם ועל אופן הייצור הבורגני והוא הרבה להדגיש את "ההיבטים המתרבתים" של ההון, את "השלחות המתרבתת" שלו, את "השלחות ההיסטורית" שלו וכן הלאה. אפשר לומר שהקפיטליזם, להבנת מרקס, כולל דחפים מתרבתים וברבריים גם יחד. עם ההיבטים הברבריים והדכאניים אפשר למנות תכונות כמו היררכיה מעמדית, ניצול, תחרות חסרת גבולות וכיבושים צבאיים, וגם אידיאולוגיות כמו דרוויניזם חברתי ואופי סגפני, שולל חיים. בדחף המתרבת, לעומת זאת, נכללו הפרודוקטיביות האדירה שלו, חברות העבודה, פריעת ההיררכיות הישנות, דמוקרטיזציה תרבותית והגדלת הצרכים והצריכה. אחרון חביב, ההון נודע ככוח מהפכני ביסודו, גם אם לרוב בבלי דעת; הדינמיות שלו לא רק מתעלה מעל לחברות ומסורות אלא גם פותחת אפשרות לביטול-העצמי של הקפיטליזם וכך יוצרת תנאים מקדימים לצורה חברתית חדשה, רציונלית והומניסטית.

בפועל, מתוך הסכמה עם מרקס, אפשר לדבר על הקונפליקט הפנימי בקפיטליזם בין דחף מתרבת לדחף ברברי. התוצאה של קונפליקט זה תלויה במאבק חברתי ופוליטי. מן הסתירות הבסיסיות בקפיטליזם משתמע גם שבסופו של דבר אי אפשר להיות לגמרי בעד הקפיטליזם או לגמרי נגדו; מאיר עיניים להיווכח כיצד אפילו חסידה נלהבת ודוגמטית ביותר של הקפיטליזם כמו איין ראנד חוזרת ומלינה על ההמוניות, הדמוקרטיזציה, תרבות הצריכה והסטרטגיזציה המתחייבות מייצור תעשייתי רחב היקף. אולי זה מסביר מדוע באחת המסות שלה תיארה את הקפיטליזם "אידיאל לא-ידוע" וחשפה בתוך כך שלאמיתו של דבר ראתה במציאות הקפיטליסטית הרבה מן הנקלה והמדכא. כפי שמראים כמה מן המנתחים הימנים החדים ביותר של הקפיטליזם, כמו יוזף שומפטר⁶⁷ או דניאל בל,⁶⁸ פרו-קפיטליסט יכול להיות חרד מאוד מן הדרך שבה הדינמיקה של הקפיטליזם מערערת את יסודותיו בשל תהליכים שהם כלכליים או תרבותיים, או שניהם גם יחד.

65 Karl Marx, *Grundrisse*, London: Penguin (1993 [1939]), p. 706

66 שם, עמ' 421.

67 Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York and London: Harper Perennial (2008)

68 Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism: 20th Anniversary Edition*, New York: Basic Books (1996)

בעזרת ניתוח של הקפיטליזם שמביא בחשבון את המתח הזה בין המתרבת לברברי, נוכל לשפוך אור על התערובת המבלבלת של אנטי־קפיטליזם ופרו־קפיטליזם האופיינית לפשיזם. אפשר לומר שהתנועה הפשיסטית הייתה נחושה בדעתה לדבוק בצדדים הברבריים של הקפיטליזם, או ליתר דיוק להעצים אותם ולמתוח את גבולותיהם ככל האפשר, ובו בזמן היא התנגדה לדחף המתרבת של ההון, ובייחוד לפוטנציאל שלו להביא לידי ביטול עצמי. אותה נקודת מבט מסייעת להבהיר את התופעה המתמיהה של ה"מודרניזם" שעומד ביסוד חלקים נרחבים בפוליטיקה הפשיסטית ובתרבות הפשיסטית, תופעה שתועדה בהרחבה בכתביהם של היסטוריונים כמו ג'פרי הרף ורוג'ר גריפין, אך בהיעדר הסבר נשאר לא־מובנת. הפשיסטים רחשו כבוד למהירות ולטכנולוגיה ושאפו ליצור "אדם חדש" ולציין התחלה של עידן חדש; גריפין, במחקר רחב היקף על מודרניזם פשיסטי, כתב על "הרגשת ההתחלה בזמן שלטונם של מוסוליני והיטלר".⁶⁹ עם זאת, אין לבלבל בשום אופן בין מודרניזם באומנות ובחברה ובין חיוב המודרניות והעלאתה על נס. אדרבה, המודרניזם נבע מאובדן אמונה בסיסי במודרניות, כלומר בנאורות ובקדמה, שחוו רבים באליטות התרבותיות במהלך המאה התשע־עשרה. משרל בודלר ואילך ביטאה הרגישות המודרניסטית במקרים רבים את חוסר הנחת העמוק של משוררים, ציירים ומוזיקאים מן החיים המודרניים וחתרה לשקף את הפרגמטיות, את הניוון ואת אובדן הערכים ותחושת השליחות שיוחסו למודרניות. העדפת החדש על פני הישן, האופיינית לכמה מהמודרניסטים, הייתה דרך לאשר את ההיבטים הברבריים של הקפיטליזם כנגד ההיבטים המתרבתים שלו ולהגן על החדש מפני ההשפעה המאכלת של הישן; אותו "ישן" שהפשיזם בגרסאות הפוטוריסטיות שלו ביקש להחליף היה ביסודו ההווה המאפן של ה"מודרניות". בניסוחו הקולע של גריפין, ביסוד הלך הרוח הנפוץ הזה עמדה "דחייה מודרניסטית של המודרניות".⁷⁰

מן הראוי שנשים לב שהטרוניות הרגילות של מודרניסטים ופשיסטים מאוחרים על ה"דקדנטיות", הבינוניות והעיפוש של העולם הבורגני המודרני הסוו לאמיתו של דבר מודעות כואבת לכוח התרני העצום של אותו עולם. הקפיטליזם לא סתם הביא לידי איבון – דומה שהוא חפר במרץ את קברו שלו כשחתר לחברה חדשה, שוויונאית יותר, בדרך שעוררה דאגה בקרב משקיפים רבים מן האליטה. בתגובה להתפתחות המאיימת הזאת היללו הפשיסטים דרך "חדשה" שהקפידה לשלול כל סיכוי לנוע אל מעבר לקפיטליזם. הפשיסט הספרדי חוסה אנטוניו פרימו דה ריוורה, מייסד הפלנחות הספרדיות (Falange Española), ביטא בחיבור מ־1935 את עיקר ההתנגדות שלו להתפתחות נוספת שעלולה להוביל לחברה מסוג חדש ואת אמונתו שהקפיטליזם מתעתד לממש את הפרויקט הטרנספורמטיבי של מרקס:

Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan (2007) 69

70 שם, עמ' 62.

מהר או לאט, אבל בדרך שאין ממנה חזרה, התחזיות של מרקס הופכות למציאות. פנינו מועדות לריכוז ההון, לפרולטריוזיה של ההמונים ולבסוף למהפכה חברתית. [...] שימו לב שזו הסיבה להיותנו אנטי-מרקסיסטים; שאנחנו אנטי-מרקסיסטים משום שאנחנו פוחדים עד מוות [...] להיות בעל חיים נחות בקן נמלים. ואנחנו פוחדים עד מוות משום שהקפיטליזם מאפשר לנו הצצה למצב כזה; גם הקפיטליזם הוא אינטרנציונליסטי ומטריאליסטי. משום כך איננו רוצים לא את זה ולא את האחר; משום כך אנחנו רוצים למנוע את התגשמות נבואותיו של מרקס – משום שאנחנו מאמינים שהן מדויקות.⁷¹

ניתן כאן ביטוי למה שכינה ארנסט נולטה במחקריו המוקדמים "ההתנגדות [הפשיסטית] לטרנסצנדנטיות" – הבחנה רלוונטית חשובה שמחקרים מאוחרים יותר על הפשיזם לא העמיקו לדרוש בה, למרבה הצער.⁷² הפשיזם הסכים לשינוי כמותי במובן של "עוד מאותו סוג", והאדם החדש שראה בחזונו היה מהיר יותר, חזק יותר, אכזרי יותר ו"טבעי" יותר מקודמו הצייתי, המסורס לכאורה. ואולם תפיסה זו של החדש לא עלתה בקנה אחד עם הפתיחות הקיצונית של המודרניות, עם יעדה הפרוגרסיבי לפרוץ דרך לסדר חדש במהותו.

הדיון שלעיל מקרב אותנו ל־Novum הפשיסטי ומציע דרך אפשרית להמשיג את החידוש של המודרניזם הפשיסטי. במרד הפשיסטי נגד המודרניות ישנם יסודות שנפיק תועלת מהעמדתם על ציר של זמן – על פי נטייתם לעבר, להווה ולעתיד. כל היסודות האלה מסבכים את התזה על שיתוף הפעולה המהותי שבין הפשיזם למודרניות. נידרש לכל אחד מהם בקצרה:

1. העבר. ההתקוממות הפשיסטית נגד המודרניות התאפיינה בעולם דימויים שסבב את תפארת העבר המשוערת, וזו הושוותה פעם אחר פעם עם המודרניות, שגונתה על היותה כנועה ומדכאת. הפשיסטים חזרו וזימנו את העבר האריסטוקרטי לפלוש להווה הפלבאי והשוויונאי ולהרוות אותו בברבריות שלו. הנחישות הזאת לשחזר את העבר כנגד המודרניות הייתה מאפיין מרכזי של הפשיזם בכל הגרסאות הלאומיות שלו, עיקרון חיוני של חתירתו לפליגנסיס (תחייה). המאמץ לחזור ולעשות את העולם האריסטוקרטי, וממילא ברברי, היה אנדמי לפשיזם, החל בחיקוי שחיקו הפשיסטים האיטלקים את האימפריה הרומית, עבור בכמיהה של הנאציזם לאבירים הטוטונים, וכלה בתוכניתו של דארה ליצור "אצולה חדשה מדם ואדמה" ובהערצתו של הימלר לקסטות

José Antonio Primo de Rivera, *Escritos y Discursos: Obras Completas (1922-1936)*, ed. Agustín del Río Cisneros, Madrid: Instituto de Estudios Políticos (1976), digital file, pp. 484-485.

Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, Munich: Piper (1984), p. 515. ⁷² החלק האחרון של מחקר זה משנת 1963, שעוסק בפשיזם כתגובה למהות המהפכנית של המודרניות, הוא עדיין טקסט חשוב.

הלוחמים כחולי הדם, כמו הסמוראים היפנים – ואפשר היה להביא כאן עוד דוגמאות רבות מספור.⁷³ די להיזכר שג'ובני ג'נטילה, פילוסוף החצר של הפשיזם האיטלקי, התייחס בביטול לכמיהה לחיים שקטים ומהנים והעדיף ברבריות ממריצה, בהזכירו את "הדוקטרינה של ויקו על גלים חוזרים ונשנים של ברבריות, אשר מביאים עימם אותה אלימות שיוצרת סדר חדש במדינות מנוונות ומרוממת אותן".⁷⁴

2. ההווה. בעבור הפשיסטים, זמן ההווה – כלומר זמנה של המודרניות – הוא בפירוש אתר של דקדנטיות, זמן ששולטים בו עבדים משוחררים שהכניעו את אדוניהם לשעבר מבחינה תרבותית, פוליטית וכלכלית; מכאן הקריאה לחזרתו של העבר. אבל למרבה הפרדוקס, בהתחשב ביחסם החיובי של הפשיסטים למה שכינינו "הצדדים הברבריים של הקפיטליזם", הם היו מחויבים גם להגן על ההווה ועל מוסדותיו מפני ניסיון לעצב אותם מחדש על-פי עקרונות של שוויונאות. פירוש הדבר שבהתנגשות בין מודרניות לקונטרה-מודרניות תמך הפשיזם בקונטרה-מודרניות, דבק בצד הברברי של הקפיטליזם וסייע לו בעקיבות. את הפשיסטים אי אפשר לתאר רק כמבקרים של ההווה, שכן הם הגנו על נטייתו לתוקפנות, להתפשטות ולמיליטריזם.

מכל מקום, ההמשכיות שבין הפרקטיקות והאידיאולוגיות האימפריאליסטיות של אירופה וארצות-הברית ובין הפשיזם, אל לה להסתיר את העובדה שאפילו כאן הפשיסטים מצאו לעיתים קרובות דרכים להיות חלוצים, והוסיפו למיזמי ההתפשטות שלהם יסודות של אירציונליות, מיסטיזם, רומנטיקה ועודף רגש – יסודות שאומנם לא נעדרו לגמרי מן האימפריאליזם הפרה-פשיסטי, אך מילאו בו תפקיד מינורי יחסית. אפשר לייחס כמה מן הזוועות הגרועות ביותר של הנאצים לחריגתם מן הדפוסים של אימפריאליזם שגרתי יותר. על-פי טענתו המעניינת של מארק באסין, למשל, הייתה חפיפה אידיאולוגית חשובה בין בניית האימפריה הנאצית ובין המסורת הגיאופוליטית של גרמניה, שפיתחו תיאורטיקנים כמו פרידריך ראצל (Ratzel), רודולף שילין (Kjellén) וקרל האוסהופר (Haushofer) – שני הצדדים היו להוטים להגדיל את "מרחב המחיה" של גרמניה ולהגיע למצב של אוטרקיה לאומית.⁷⁵ ואולם יש גם הבדלים ניכרים ביניהם: הגיאופוליטיקה נשארה רציונלית ופונקציונלית יחסית, דגלה בתפיסה מטריאליסטית של ה"מרחב" והדגישה את ההשפעה המכרעת של הסביבה; ואילו הקיבעון הנאצי על "גזע" שם דגש על מהותם הפנימית, הבלתי ניתנת לשינוי של עמים ויחידים. לכן באסין – אף שמתח ביקורת

73 ראו: Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford: Oxford University Press (2012), p. 281.

74 Giovanni Gentile, *Origins and Doctrine of Fascism: With Selections From Other Works*, ed. A. James Gregor, New Brunswick, NJ: Transaction (2007), p. 52.

75 Mark Bassin, "Race contra Space: The Conflict between German *Geopolitik* and National Socialism", in: Paolo Giaccaria and Claudio Minca (eds.), *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*, Chicago: University of Chicago Press (2016), Kindle edition.

חריפה על ה־Geopolitik – הדגיש את הקשיים המהותיים שהנאצים נתקלו בהם כשביקשו להשתמש במודל שלו: "המדע המטריאליסטי, החותר למצוא חוקים, נדחה מתוך עיקרון לטובת פנייה רומנטית לרגשות ותחושות. יתר על כן, ליסוד האנושי, הסובייקטיבי במהותו, בצורתו של ה־volk ניתן מעמד דומיננטי".⁷⁶ אין צריך לומר שהתוצאות המעשיות של המעבר התיאורטי הזה מאימפריאליזם המבוסס על מרחב לאימפריאליזם המבוסס על גזע היו חשובות מאין כמותן, כפי שהוכיח באופן הרה גורל יחסם של הנאצים ליהודים ולסלאבים, ששיקף את האמונה האיננה של היטלר ש"גרמניזציה אפשרית רק לגבי אדמה, לעולם לא לגבי בני אדם".⁷⁷

הפשיסטים הגדישו את הסאה במידה שחרגה אפילו מן הנורמה האימפריאליסטית והמיליטריסטית – חריגה שהתבטאה מן הסתם באופן המובהק ביותר בדרך הטקסית שבה אימצו אל ליבם את המלחמה. היא לא הייתה עבורם רק אמצעי אחרון – יקר ומסוכן – להשגת מטרות כלכליות ופוליטיות, אלא מטרה ראויה כשהיא לעצמה, לב ליבם של החיים והתרבות. המלחמה לא הייתה רק "המשך של הפוליטיקה באמצעים אחרים", בניסוחו הקלסי של קרל פון קלאוזוביץ (Clausewitz) – עבור פשיסטים רבים היא הייתה מהות הפוליטיקה ולאמיתו של דבר אף מהות החיים עצמם. הפשיסטים לא נמנעו משלום תמידי רק משום שסברו שאין הוא ניתן להשגה, אלא מטעמים עקרוניים, כיוון שייצג בעיניהם דרך חיים נחותה, דלה. כפי שטענו מוסוליני וג'נטילה ב"דוקטרינה של הפשיזם" (1932):

הפשיזם [...] אינו מאמין לא באפשרות ולא בתועלת של שלום תמידי. [...] המלחמה לבדה מביאה לשיאן את כל האנרגיות האנושיות ומעניקה חותם של אצילות לעמים שיש להם העוז להתמודד עימה. כל הניסיונות האחרים הם תחליפים, ואלו לעולם אינם מחייבים את האדם באמת ובתמים לבחור בין חיים למוות.⁷⁸

הקיצוניות נחקקה בהיגיון של הפשיזם. כפי שניסח זאת פעם ניטשה, שראה כרגיל את הנולד: "גם בלעדי האמת נגיע לשלטון ולנצחון. הקסם הנלחם לנו [...] כשף הקיצוניות, הפיתוי הנוהג במלוא הקיצוניות – אנו האי־מוסריים, – אנו הקיצוניים ביותר..."⁷⁹ קיצוניות, על כל פנים, הייתה קשורה בקשר הדוק לאוריינטציה הפוטוריסטית של הפשיזם, שתידון כעת.

76 שם עמ' 2840.

77 Hitler, *Mein Kampf*, p. 388.78 בתוך: Lyttelton (ed.), *Italian Fascisms*, p. 47.

79 ניטשה, הרצון לעצמה, ב, עמ' 148.

3. העתיד. הפשיזם שאף לגייס כוחות מן העבר ולטפח את מימוש היכולות הצפונות בהווה כדי ליצור משהו חדש באופן רדיקלי, משהו שכמותו מעולם לא התקיים לפני כן. ניטשה תכנן "התקפה [...] נגד אלפיים שנות אנטי־טבע",⁸⁰ שתפתח עידן של מעשים שלא היו כמותם, ובכלל זה השמדה המונית:

האדם הגדול חש את עצמתו על פני עם. חש את היותו חופף זמנית עם או שנות אלף [...] יש לזכות באנרגיה עצומה זו של גדלות כדי לעצב את אדם העתיד על דרך הגידול, ומאידך גם על דרך השמדתם של מיליונים בני־נפל, ולא לכלות מעצמת הסבל שהם גורמים ושכמותו לא היה מעולם.⁸¹

הקריאה בפסקה זו אינה קלה כשהיא לעצמה, קל וחומר כשמעמידים אותה לצד אחד המסמכים המחרידים והיצוגיים ביותר של הפשיזם האירופי – הנאום שנשא הינריך הימלר בפוזן ב־4 באוקטובר 1943 לפני מנהיגים נאצים. הימלר הביע שם מודעות דומה לביצועה של זוועה גדולה כל כך ומפוארת כל כך שלעולם לא יהיה אפשר להודות בה בגלוי:

אני מדבר על "פינוי היהודים": השמדת העם היהודי. [...] והעובדה שעשינו את זה, ולמעט חולשה אנושית נשארנו הגונים, חישלה אותנו, וזו תקופה מפוארת שאין מזכירים אותה ולעולם אין להזכיר אותה.⁸²

במעבר מניטשה להימלר השתנתה כמובן מטרת ההשמדה, שכן ניטשה לא ראה דווקא ביהודים "כישלונות", ובוודאי היה שולל את רדיפתם, וטבח בהם לא כל שכן.⁸³ ואולם שתי הפסקאות

80 ניטשה, "זה האיש", שקיעת האלילים (תרגום: ישראל אלדרד, תל אביב: שוקן (1973), עמ' 193.

81 ניטשה, הרצון לעצמה, ב, עמ' 262-263.

82 The Nizkor Project: <http://www.nizkor.org/hweb/people/h/himmler-heinrich/posen/oct-04-43/ausrottung-transl-nizkor.html> (אוהור ב-13.11.2019).

83 מי שמלמדים סגוריה על ניטשה מזכירים לעיתים קרובות את סלידתו מאנטישמיות כדי לבטל כל קשר בין רעיונותיו ובין הנאציזם. טענה זו להגנתו מתעלמת מן העובדה שהמחשבה של ניטשה כללה את הנכונות להשמיד מיליונים ולכן אי אפשר לפטור אותה מהטרמת הפשיזם, גם אם מטרת האלימות לא נשארה בהכרח אותה מטרה. למחקר עדכני בדבר נקודות הדמיון המהותיות בין הרעיונות של ניטשה ובין האידיאולוגיה הפשיסטית ראו: Ronald Beiner, *Dangerous Minds: Nietzsche, Heidegger, and the Return of the Far Right*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press (2018). והדברים תקפים גם בלי קשר לעובדה שיחסו של ניטשה ליהודים וליהדות לא היה בשום אופן יחס חיובי חדי־משמעי אלא תערובת של אמפתיה ועוינות. Robert C. Holub, *Nietzsche's Jewish Problem. Between Anti-Semitism* ראו:

קשורות זו לזו בזיקה ההדוקה, שניכרת בשתייהן, בין קיצוניות מהוללת ובין השמדה. בשל היקפו המוגבל של מאמר זה לא נוכל לדון כאן בנושא המורכב של האנטישמיות הנאצית ונבהיר רק שאין לראות בה אך ורק חזרה אל צורות נוצריות, פרה-מודרניות של שנאת היהודים. לאמיתו של דבר, כפי שטענתי במקום אחר,⁸⁴ היהודים נחשבו "ממאירים" בעיקר משום שראו בהם את נציגיה המובהקים של מתקפת המודרניות, שניכרה במהפכות, בשוויונות ובהמוניות, ואת מנהיגיו של מרד העבדים הממושך של העולם היהודי-נוצרי. התפקיד שיוחס להם הזין את מסע הצלב הנאצי הניאו-פגני הרצחני, שהוא עצמו דוגמה ראויה לציון של התערובת הפשיסטית של העבר המיתי והנטייה הפוטוריסטית לקיצוניות. כפי שהיטיב להבהיר יוזף רוט, ברייך השלישי, "על-ידי השמדת היהודים, ישוע נרדף. בפעם הראשונה בהיסטוריה הורגים יהודים לא משום שצלבנו את ישוע אלא משום שהביאו אותו לעולם".⁸⁵

חשוב מאוד להכיר בערכו של פרויקט זה של יצירת מה "שכמותו לא היה מעולם", ההתחייבות להוליד משהו חדש לגמרי ומעורר אימה. אפשר לטעון שזו התכונה המבחינה את הפשיזם מתנועות פוליטיות ואידיאולוגיות קודמות שדרכן הייתה רצופה אלימות, שפיכות דמים ומעשי זוועה: בעבור הפשיזם לא הייתה הברבריות האריסטוקרטית תוצר לוואי, מעידה, עיוות או אפילו אמצעי; היא הייתה יסוד איתן שכל שאר הדברים נבנו עליו – ומכאן ה־Novum הפשיסטי של הרצון המודע ליצור רוע חסר תקדים. זה המאפיין שזיכה את הפשיזם במוניטין הראוי לו ועשה אותו הטאבו המוסכם היחיד בלקסיקון הפוליטי. הפשיזם היה מורכב מתערובת יוצאת דופן של הישן, הנוכחי והחדש – העבר המיתי, האריסטוקרטי; מעשי האכזריות של ההווה; ואופן של ברבריות פוטוריסטית – שהולחמו כולם יחדיו.

לעיתים טוענים שהנאציזם לא היה פשיסטי בגלל עודף הרדיקליות והגזענות שלו ורואים בו מתקפה על האנושות עצמה. אבל לאחר שזיהינו את המיזוג של קיצוניות והשמדה כגרעין האידיאולוגי והליבידינלי של הפשיזם, אפשר להגיע למסקנה שונה מאוד, והיא שגרמניה הנאצית הייתה פשיסטית יותר מאיטליה של מוסוליני. במחויבות שלו למלחמות מילנאריות ולהרג מיליונים ייצג הנאציזם תמצית מזוקקת של פשיזם. איטליה הייתה חלשה מדי ומן הסתם הססנית מדי, ואילו גרמניה הנאצית הייתה חזקה דייה, וחסרת בלמים דייה, להוציא אל הפועל את כסף הקיצוניות באופן אפוקליפטי ובקנה מידה עולמי.

and *Anti-Judaism*, Princeton: Princeton University Press (2015). לניסיון שלי לפענח את עמדתו

הסותרת לכאורה של ניטשה כלפי היהדות ראו: 361-366. Landa, *Fascism and the Masses*, pp.

84 בתוך: 7. Landa, *Fascism and the Masses*, chap.

85 Joseph Roth, *Die Filiale der Hölle auf Erden: Schriften aus der Emigration*, Cologne:

KiWi (2003), p. 52.

סיכום

יש צדק רב בטענותיה של המסורת הביקורתית שמגלמים אדורנו וממשיך דרכו באומן. הצדק איתה כשהיא יוצאת כנגד כל תפיסה שאננה שגורסת שאפשר לצמצם פשיזם וקיצוניות לכדי סטייה גרידא, מעידה היסטורית או שאגתו האחרונה של דרקון פרה-מודרני שנכחד מן העולם. קשה להתווכח איתה גם כאשר היא מפנה את תשומת הלב אל המכניזם העומד בלב ליבו של העידן המודרני, המעודד אלימות (ניאו-)פשיסטית. ואולם מסורת זו שוגה כאשר היא מייחסת את הסכנות ל"מודרניות", להיבריס ולעודף "תבונה". אדרבה, ההתקפה התמידית והאנדמית על תכונות אלו עצמן, כושר העמידה של אסכולת המחשבה (וההרגשה) הקונטרה-מודרנית, הן שהיו – ועודן – תנאי מוקדם מכריע להיווצרותן של צורות פוליטיות קיצוניות ופונדמנטליסטיות, שהפשיזם הוא עדיין הדוגמה הקיצונית ביותר שלהן. מנגד, צודקים מבקריה של מסורת זו כשהם מגינים על התבונה ועל המודרניות ומראים עד כמה מרכזית בפשיזם דחייתן של השתיים – או לפחות כמה מרכזי סילופן. אבל הם טועים לדעתי כשהניחות הזו מוליך אותם לאמונה שהקפיטליזם במופצו הרגיל, שלא כמו עיוותו בדרך הגרמנית המיוחדת, ה־Sonderweg, יכול למנוע פשיזם.

להפך, הן העוצמה הן ההיקף של התעוררות הימין הקיצוני בעולם של ימינו מעידים כאלף עדים על תרומת הקפיטליזם לצמיחת הפשיזם: אם תרומה ישירה – בציווי הכלכליים ובערכיו האידיאולוגיים, שכונו לעיל "ההיבטים הברבריים" שלו – ואם תרומה עקיפה – בשלילת כל פתרון רציונלי וכל אפשרות להתגבר על פגמים אלו. אם שוללים פתרון רציונלי, הדלת נשארת פתוחה לרווחה לכל מיני תשובות מזויפות הרות סכנה, ל"ודאות המלאכותית הכוזבת" של הקונטרה-מודרניות. אפשר אפילו לשאול באיזו מידה ראוי לראות בקפיטליזם, הניכר בדיאלקטיקה של ציוויליזציה וברבריות, רכיב אינטגרלי של המודרניות, בייחוד אם המודרניות נחשבת תוצאה של הנאורות. ההיסטוריונית ואשת מדעי המדינה אלן מייקסינס ווד, למשל, טענה שאנחנו מתמודדים כאן עם שתי תופעות מובחנות, בעלות גֵּנֵיאלוגיות שונות, שכן הקפיטליזם נולד באנגליה בעת החדשה המוקדמת ממערך ייחודי של יחסי קניין ואילוצים כלכליים, ואילו הרעיונות האוניברסליסטיים של הנאורות נוצרו בצרפת הפרה-קפיטליסטית של המאה השמונה-עשרה.⁸⁶ ניתוק מוחלט כל כך של הקשרים בין מודרניות לקפיטליזם הוא אולי חד מדי, אבל עדיין אפשר לראות בקפיטליזם תוצר טיפוסי של העידן המודרני, אבל כזה שאינו מתיישב יפה עם מודרניות והוא מתאים לא פחות, ואולי מתאים אף יותר, גם לקונטרה-מודרניות. בסופו של דבר, הפשיזם מתנגד בתכלית לווקטורים הפרוגרסיביים של אופן הייצור הקפיטליסטי, על הצורות החברתיות והתרבותיות הנלוות לו, אבל משגשג בזכות אייכולתה של חברה בעלת

יסודות קפיטליסטיים להגשים באמת את הציפיות של המודרניות והנאורות כפרויקט נורמטיבי ופוליטי.⁸⁷ זה מקורה של התופעה המבלבלת של מודרניות קפיטליסטית אשר לעולם מסרבת להיות מודרנית באמת.

87 אולריך בק הצביע על מתח חסר תקנה זה באחד מספריו, שכותרתו הגרמנית מדברת בעד עצמה: "חופש או קפיטליזם"; Ulrich Beck, *Freiheit oder Kapitalismus: Ulrich Beck im Gespräch mit Johannes Willms*, Frankfurt am Main: Suhrkamp (2000).